

ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ НА ПОЛТАВЩИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті здійснено аналіз процесу становлення теоретичного та практичного компонентів професійно-педагогічної підготовки кандидатів на посади вчителів Полтавщини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Автор досліджує навчальні плани, особливості навчальних програм педагогічних предметів, структуру практики учительських семінарій, жіночих гімназій, учительського інституту в Полтаві, тимчасових педагогічних курсів в зазначений період. Доведено, що професійно-педагогічна підготовка вчителів в регіоні була пов'язана з формуванням змісту освіти.

Ключові слова: професійно-педагогічна підготовка, вчитель, загальнопедагогічна підготовка, педагогічна практика, методи навчання.

В статье осуществлен анализ процесса становления теоретического и практического компонентов профессионально-педагогической подготовки кандидатов на должности учителей Полтавщины конца ХІХ – начала ХХ в. Автор исследует учебные планы, особенности учебных программ педагогических предметов, структуру практики учительских семинарий, женских гимназий, учительского института в Полтаве, временных педагогических курсов в указанный период. Доказано, что профессионально-педагогическая подготовка учителей в регионе была связана с формированием содержания образования.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая подготовка, учитель, общепедагогическая подготовка, педагогическая практика, методы обучения.

This article analysed the process of theoretical and practical components of professional pedagogical training of the candidates for teacher ship of Poltavschina in the end of 19-the beginning of 20 century. The author investigates educational plans, peculiarities of educational programmes of pedagogical subjects, the structure of practice of teacher seminaries, women gymnaziums, teacher's institute in Poltava, temporary pedagogical courses in determined period. On the basis of historical pedagogical analysis we found out the specifics of teacer's training in Poltavschina in investigaed period. Proved that professional and pedagogical training of teachers in the region was associated with the formation of educational content, which consisted of a common cultural, psychological, pedagogical and general units differ fundamentality teacher training, integration of knowledge in the content of courses, pedagogisation of psychological and educational process ; the desire to

increase the level of methodical preparation of the teacher; distribution psychopedagogical training of teaching staff in two directions - theoretical and practical (with a significant advantage in the latter).

Key words: *professional teacher training, teacher, general teacher training, study programm esyllabiand curricula, pedagogical probation, methods of study.*

Постановка проблеми. Основні документи про освіту визначають необхідність створення умов для підготовки нової генерації педагогічних кадрів, здатних на практиці впроваджувати в життя особистісно орієнтовану систему навчання і виховання на засадах гуманістичної педагогіки, підвищення їх професіоналізму й майстерності. Одним із шляхів вирішення вказаної проблеми є звернення до накопиченого в Україні освітянського досвіду організації підготовки вчителів в різних типах навчальних педагогічних закладів України у другій половині XIX – початку XX ст., ґрунтовне вивчення, об'єктивна оцінка й творче осмислення якого допоможе впровадженню кращих надбань школи в сучасну педагогічну теорію та практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі професійної підготовки вчителя в різних закладах України (друга половина XIX – початок XX ст.) присвячені наукові дослідження Н. М. Дем'яненко [3], І. М. Кравченко [5], В. О. Микитюка [7], С. А. Лисенко [6], Ю. Л. Радченко [11] та ін. Проте поза увагою науковців залишилися аспекти підготовки вчителя у різних закладах Полтавщини у другій половині XIX – на початку XX ст. як важливого регіону України, що мав свої традиції у підготовці педагогічних працівників.

У зв'язку з цим **метою** нашої **статті** є здійснити аналіз процесу становлення професійно-педагогічної підготовки вчителів у закладах Полтавщини в кінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ліквідація кріпосного права в 1861 році в Російській імперії, до складу якої входило 80 % українських земель, в тому числі й Полтавщина, військова, селянська, земська, судова, міська, фінансова реформи 60–70-х рр. попри свою обмеженість, непослідовність та половинчастість стали ключовим моментом на шляху перетворення імперії з феодально-кріпосницької країни в державу з ринковими відносинами, обумовили динамічний розвиток буржуазних відносин у всіх сферах суспільства.

У зв'язку з бурхливим розвитком капіталістичних відносин поступово зростала мережа та кількість навчальних закладів. Освітні реформи 60-х рр. XIX ст. поставили питання про необхідність підготовки фахово освічених учителів. Виникнення Київського (1909), Катеринославського (1910), Вінницького (1912), Миколаївського (1913), Полтавського (1914), Чернігівського (1916) вчительських інститутів в Україні на початку XX ст. було зумовлене необхідністю задоволення потреб в учительських кадрах у

міських училищах. Інститути з 3-річним терміном навчання, до яких приймалися особи чоловічої статі не молодші 16-річного віку, готували вчителів початкової школи для міських училищ. Випускники цих закладів зобов'язувалися працювати вчителями повітових училищ не менше шести років, не маючи права взагалі вступати до ВНЗ.

Учительські семінарії готували педагогів для народних училищ. Перша така інституція виникла в 1870 р. у м.Києві (згодом була переведена до Коростишева). Пізніше семінарії з'явилися у Херсоні (1871), Вовчанську (1874), Новобузьку (1874), Новомосковську (1903) та ін. містах. У 1917 р. на території України таких семінарій було 33. На Полтавщині були відкриті Великосорочинська (1904), Лубенська (1911), Прилуцька (1915) та Полтавська (1916) семінарії. Згідно з положеннями про семінарії їх вихованці опановували курс навчання впродовж 3 років (з 1905 – 4 роки).

Діяльність тимчасових педагогічних курсів як екстернатної форми підготовки вчителя регламентувалася створеними 5 серпня 1875 р. «Правилами про тимчасові педагогічні курси». З 1878 р. Міністерство освіти дозволило організувати курси при учительських семінаріях. У 1913 році було запроваджено у зв'язку з прийняттям «Правил для спеціальних випробувань на звання вчителя або вчительки вищого початкового училища» спеціальні іспити на базі учительських інститутів. Курси передбачали теоретичну та практичну підготовку (з домінуванням останньої), яка здійснювалася на базі спеціально створеної зразкової школи.

Літні педагогічні курси на території Полтавщини на початку ХХ ст. функціонували в Гадячі, Золотоноші, Полтаві, Лубнах, Зенькові, Кобеляках, Кременчузі, Ромнах [2, арк. 4–6 зв.].

У Полтаві, як осередку духовного життя регіону, до середини ХІХ ст. були відкриті повітове училище, чоловіча гімназія, інститут шляхетних дівчат, духовне училище, кадетський корпус, школи садівництва та краснописців. До початку 1860-го р. у місті з 30 тис. жителів було відкрито також жіночу гімназію, щоденну та 5 суботніх і недільних шкіл.

Підготовка вчителів на Полтавщині (станом на січень 1916 р.) здійснювалася у Полтавському учительському інституті, 4 учительських семінаріях, на педагогічних курсах, у Полтавському інституті шляхетних дівчат, жіночих гімназіях в Лубнах, Ромнах, Полтаві, Кременчузі [10, арк. 3].

Здійснений нами аналіз історико-педагогічних джерел, наукових праць дозволяє стверджувати, що загальнопедагогічна підготовка вчителів Полтавського учительського інституту досліджуваного періоду представлена курсами «Дидактики» (2 год.), «Гігієни» (2 год.), спецметодик, «Психології», «Логіки», «Теорія навчання і виховання», «Історії педагогіки», «Теорія і психологія художньої творчості», «Психологія і педагогіка», «Гігієна», «Школознавство». Перший директор закладу О. К. Волнін викладав курси педагогіки та російської мови. Проте він одним з перших обстоював необхідність введення до навчального плану закладу української мови [1, арк. 1–8].

З ініціативи директора О. Волніна та викладача російської мови Ф. Лисогорського з 1915 року було запропоновано написання домашніх творів за реферативно-груповою системою з наступним аналізом цих творів в позааудиторний час перед товаришами. Так було здійснено письмовий контроль за виконанням самостійної роботи студентів. Весь клас було поділено на 3 групи за бажанням, кожній групі було запропоновано окремих твір з певного предмету: одній – з історії, іншій – з російської мови, іншій – з літератури. Так упродовж року кожна група повинна була виконати твір з трьох предметів у зазначений термін. Після зачитування творів, виконаних групою студентів, визначалися автори найкращих з них при врахуванні думок всіх студентів. Потім проводився детальний аналіз теми, актуалізованої у творі вихованця інституту. Вивчення протоколів педагогічної ради закладу дало підстави стверджувати про важливість та користь такої організації контролю самостійної роботи вихованців інституту, оскільки це сприяло формуванню почуття відповідальності, привчало до систематичної праці, сприяло розвитку навичок аналітичного мислення, давало змогу систематизувати знання з предмету [1, арк. 22].

Педагогічна практика вихованців Полтавського учительського інституту організовувалась у 3 етапи: пропедевтичний, пасивний та активний. Упродовж двох перших років навчання студенти вивчали предмети психолого-педагогічної підготовки, отримували методичні вказівки щодо особливостей викладання спецметодик. На другому курсі починалась пасивна практика, під час якої вихованці відвідували уроки у вищому початковому училищі, ознайомлювались з навчально-виховним процесом закладу, чергували. Практиканти виконували письмові звіти про спостереження, які ретельно переглядалися вчителями училища та директором інституту. У III кл. до пасивних видів приєднувались активні форми: психолого-педагогічні спостереження, чергування, виконання функцій класних керівників, проведення пробних і зразкових уроків у присутності вчителів, практикантів, директора, їх обговорення, детальний аналіз, участь у звітних конференціях; ведення звітної документації: реферат з методики, характеристика учнів класу в письмовій формі, аналіз пояснювальних записок навчальних планів училищ [1, арк. 24–24 зв.].

Вивчення архівних документів дало змогу дійти висновку, що загальнотеоретична підготовка вихованок жіночих гімназій губернії була представлена педагогікою, дидактикою, гігієною, спецметодиками. Гімназистки виконували різноманітну кількість завдань практичного характеру: реферати з педагогіки та предметів спеціальності. Практична підготовка завершувала теоретичний курс та проводилась у зразкових школах. Педагогічна практика полягала у відвідуванні уроків учителів, веденні педагогічних щоденників, проведенні пробних уроків та їх аналізі, проведенні фізичних вправ для учнів, ігор, дозвілля. Здійснення випускницями нагляду за учнями, складання на них характеристики

сприяло розвитку педагогічного мислення, формуванню низки педагогічних умінь та навичок [10, с. 14–18].

Навчальний план Великосорочинської учительської семінарії включав таке коло предметів: Закон Божий, російська мова, історія загальна та історія Росії, тригонометрія, алгебра, природознавство, фізика, хімія, гігієна, співи, фізична географія, чистописання, малювання, креслення, ручна праця. Організовувалися додаткові заняття з зоології, ботаніки, городництва, бджільництва, землемірства. Загальнопедагогічна підготовка вчителів була репрезентована такими предметами: «Педагогіка», «Логіка», «Психологія», спецметодики предметів початкової школи. При семінарії діяло двокласне зразкове початкове училище для 63 учнів [4, арк. 4–9].

Аналіз навчальних програм закладу дав можливість зробити висновок про ґрунтовність загальноосвітньої підготовки майбутніх вчителів. На педагогіку в навчальному плані закладу було виділено 4 год. на тиждень у 2 і 3 кл. Навчальна програма для семінаристів другого курсу поєднувала питання психології, спецметодик. Вихованці вивчали питання нервової системи, основні психічні процеси: пам'ять, увагу, уяву, мислення, асоціації. Предметом розгляду слугували питання мети, форм, методів навчання, основних «дидактичних правил». У III-му класі учні семінарії ознайомлювалися з основами училищезнавства: організацією праці вчителя, правилами поведінки школярів, основними вимогами до вчителів, підручниками та посібниками для початкових училищ. Всебічному, культурному та естетичному вихованню студентів сприяла організація та проведення літературно-музичних вечорів, на які запрошували громадян. На таких заходах вихованці виявляли та розвивали свої музичні та літературні здібності [4, арк. 10–13].

Педагогічна практика семінаристів випускного курсу проводилась у зразковому училищі, була керованою, включала такі елементи: а) відвідування вихованцями уроків в учителів училища; б) ведення педагогічних щоденників; в) підготовка до проведення пробних уроків; г) проведення пробних уроків у присутності вчителів та товаришів; д) аналіз пробних уроків вчителями та практикантами.

Практика семінаристів II-го класу була переважно пасивною, оскільки вихованці відвідували уроки вчителів та за їх вказівкою допомагали розробляти конспекти уроків, які проводилися керівниками практики. Враховувалось уміння самостійно добирати матеріал відповідно віку та рівню розвитку учнів, виготовляти наочність до певних уроків.

Особливість аналізу уроків семінаристів III класу полягала в тому, що на кожен такий урок призначався рецензент, який готував ґрунтовний аналіз. З приводу зауважень рецензента висловлювався практикант, інспектор, викладач. Кожен вихованець, який був присутнім на уроці, повинен був проаналізувати та вказати на помилки, які залишилися непоміченими. Така логіка аналізу сприяла формуванню педагогічного

мислення, розвитку уваги, активності та самостійності, привчаючи майбутніх вчителів до систематичної праці [4, арк. 34–48 зв.].

Діяльність педагогічних курсів Полтавщини в кінці XIX – на початку XX ст. спрямовувалась на формування в учителів професійних умінь та навичок, цьому сприяла педагогічна практика, яка проводилася курсистами в зразковій школі. Загальнопедагогічна підготовка на початку XX ст. у цих закладах представлена історією педагогіки, педагогічною психологією, шкільною гігієною, училищезнавством, в той час як у 1875 році серед предметів психолого-педагогічного циклу були лише педагогіка і дидактика. Спрямованість курсів не відповідала достатньою мірою вимогам щодо фахової підготовки, проте вчителі набували навичок викладання у школі, ознайомилися з передовим педагогічним досвідом, новими ідеями, течіями, що виникали в той час у педагогічній науці. Характер діяльності курсів був переважно багатоаспектним, оскільки забезпечувалася (не повною мірою) відповідна методична, загальноосвітня, психолого-педагогічна підготовка [2, арк. 74–89 зв.].

Слухачі курсів відвідували лекційні заняття з предметів, які викладались у початкових школах, вивчали спецметодики цих предметів та педагогічні дисципліни. Практичні заняття проводились у зразковій школі та включали такі структурні компоненти: відвідування курсистами зразкових уроків у керівників та їх аналіз; підготовка слухачів до пробних уроків, яка полягала в написанні конспектів та їх обговоренні на заняттях; проведення пробних уроків та їх аналіз. Педагогічна практика в зразковій школі поступово розширилася та ускладнилась складанням характеристики на одного учня школи з проведенням змістовного дозвілля у позаурочний час (ігор). Зазначимо, що зміст педагогічної діяльності курсистів у школі повністю співпадав з педагогічною практикою вихованців тогочасних існуючих семінарій. Єдиною відмінністю було те, що керівник курсів після проведення своїх уроків здійснював самоаналіз, до якого залучались усі курсисти [2, арк. 30–47].

Обговорення підготовлених курсистами конспектів пробних уроків формувало відповідальне ставлення до педагогічної діяльності та сприяло розвитку педагогічного мислення. Схема аналізу пробного уроку курсиста була спрямована на формування у педагогів професійних умінь та навичок, розвиток аналітичного мислення, залучення та активізацію пізнавальної діяльності вихованців. Аналіз включав такі етапи: а) самоаналіз практиканта з визначенням теми, мети уроку, методів та прийомів, позитивних та негативних його сторін; б) на кожен урок призначався рецензент, який повинен був його детально проаналізувати; в) після виступу рецензента-товариша курсист мав право висловитися з приводу його зауважень щодо уроку; г) обговорення пробного уроку всіма слухачами, які були присутніми на уроці; д) резюме та загальна оцінка уроку керівником курсів [2, арк. 85–98 зв.].

Ознайомлення курсистів з методикою викладання свого предмета та

детальний опис закладу, в якому вони працювали, давало змогу вчителям обмінюватися досвідом, формувало вміння вирішувати проблеми. Окрім того, курсисти повинні були детально вивчати (здебільшого самостійно) кращі посібники та навчально-методичну літературу з предметів для початкової школи та висловлювати свої думки щодо доцільності їх використання у навчальному процесі, що сприяло формуванню педагогічного мислення.

Вивчення навчальних планів і програм, протоколів засідань педагогічних рад жіночих гімназій, учительських семінарій та тимчасових педагогічних курсів Полтавщини в кінці XIX – на початку XX ст. показало, що для цих закладів було характерним детальне розроблення змісту теоретичної професійно-педагогічної підготовки. Вона включала інтегрований курс «Педагогіка» та окремі методики. Перший складався з розділів: «Загальна педагогіка», «Дидактика», «Училищезнавство», «Історія педагогіки» та інтегрував знання з філософії, психології, педології, фізіології, гігієни, логіки та ін. Поступово в педагогічних закладах Полтавщини досліджуваного періоду збільшилася кількість годин на вивчення педагогіки. Провідними тенденціями стали поглиблення змісту теоретичної професійно-педагогічної підготовки (за рахунок уведення нових розділів: «училищезнавство», «історія педагогіки» та методик (фізики, природознавства, малювання, креслення, чистописання, співів, фізичних вправ). Спостерігалася психологізація, педагогізація, фундаменталізація навчально-виховного процесу. Характерною особливістю можна вважати перенасиченість навчальних програм фактологічним матеріалом та прагнення до підвищення рівня загальноосвітньої підготовки.

Порівняльний аналіз курсу «Педагогіка» різних навчальних закладів Полтавщини досліджуваного періоду дав змогу підтвердити їх авторський зміст, відображення у розділах «Педагогіка», «Загальна педагогіка» значного обсягу психологічної тематики з великою увагою до питань теорії виховання.

Варіативність змісту практичної підготовки в педагогічних закладах Полтавщини виявилась в тому, що на педагогічну практику відводилася різна кількість годин упродовж досліджуваного періоду, також ця кількість годин поступово збільшувалась: у жіночих гімназіях на пробні уроки – 5 годин, в учительських семінаріях – 7 уроків, (причому в межах різних семінарій обсяг годин на зразкові й пробні був нестабільним – 3 і 4, 4 і 3, 5 і 2), на тимчасових курсах – від 18 до 30.

Аналіз практичної складової професійно-педагогічної підготовки учительських семінарій, жіночих гімназій, Полтавського учительського інституту, тимчасових курсів довів, що вона здійснювалася на ґрунтовній теоретичній основі (після викладання інтегрованих курсів «Педагогіки», «Дидактики», «Училищезнавства»). У такий спосіб забезпечувалось дотримання принципу єдності теоретичної та практичної підготовки. Поступово відбувався процес поглиблення та розширення змісту

практичної професійно-педагогічної підготовки в закладах підготовки педагогів, оскільки з'явилися нові види практики. Запровадження музейної практики в Полтавському учительському інституті, навчальних екскурсій на педкурсах, участь у літературно-музичних вечорах вихованців усіх закладів підготовки вчителів регіону, відвідування педагогічних музеїв та діяльність в них на педкурсах; участь у роботі різноманітних гуртків (музика, співи, ліплення тощо) у діяльності жіночих гімназій та учительських семінарій; вивчення експонатів педагогічних виставок на педкурсах; відвідування театрів, концертних залів вихованок жіночих гімназій сприяло формуванню загальнопедагогічних вмінь та навичок, розвивало творчі здібності вчителів, формувало інтерес до педагогічної професії. Формуванню загальнопедагогічних вмінь та навичок вихованців педагогічних закладів Полтавщини сприяла цілісна система практичної підготовки майбутнього вчителя, яка складалася з пропедевтичної, предметної, сільськогосподарської, суспільної, духовно-просвітницької, театральної, екскурсійної, студійної практик. У практичній професійно-педагогічній підготовці майбутніх педагогів жіночих гімназій, учительських семінарій та Полтавського учительського інституту ефективно використовувалися навчальні екскурсії, літературно-музичні вечори, що значно поглиблювало загальнотеоретичну підготовку, розширювало кругозір учнів, забезпечувало зв'язок навчання з життям, сприяло прищепленню інтересу до професії, формуванню естетичних смаків, розвитку творчих здібностей. Установлено, що благодійницька діяльність, яку здійснювали вихованці в закладах підготовки вчителів, надавалась дітям-сиротам та тим, хто постраждав внаслідок I світової війни, спрямовувалась на виховання загальнолюдських якостей.

Висновки і перспективи. Отже, на Полтавщині в кінці XIX – на початку XX ст. існувала розгалужена мережа закладів, які здійснювали підготовку вчителів. Професійно-педагогічна підготовка педагогічних кадрів зазначеного періоду відрізнялася єдністю теоретичного та практичного компонента. Загальнопедагогічна підготовка здійснювалась у вивченні загальнонаукових, психолого-педагогічних, дисциплін, спецметодик. Зміст теоретичного компонента був нестабільним, що зумовлено відсутністю єдиних навчальних планів, чітко простежувалася тенденція до його посилення (збільшення кількості предметів, підвищення рівня підготовки), наявністю своєрідних авторських курсів з інтеграцією знань у їх змісті, тенденцією до фундаментальності, педагогізацією та психологізацією навчально-виховного процесу. Зміст навчальних програм педагогічних предметів мав певні особливості: вони характеризувались авторською розробкою, проблемним підходом у викладанні матеріалу, інтегративністю змісту. Педагогічній практиці надавали особливу увагу в формуванні загальнопедагогічних умінь та навичок.

Стаття не вичерпує всіх аспектів заявленої проблеми, проте розкриває простір для подальших наукових пошуків, зокрема, ознайомлення з ідеями вчених регіону щодо розробки змісту професійно-педагогічної

підготовки: інтеграції знань у змісті педагогічних навчальних дисциплін, посилення практико-орієнтованого спрямування методичної складової підготовки вчителя, збільшення різновидів і термінів проведення педагогічної практики, які суголосні з сучасною концепцією підготовки педагогічних працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дело об открытии в г. Полтаве учительского института 13 февраля 1914 г. – 16 марта 1915 г. – ЦДАК. – Ф. 707, Оп. №229, Од.зб. № 268. – Арк. 1–226.
2. Дело управления Киевского учебного округа по ходатайству директоров об устройстве педагогических и общеобразовательных курсов для учителей и учительниц народных училищ. 1912 г. – ЦДАК. – Ф. 707, Оп. 229, Од.збер. № 233. Арк. 1–202.
3. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – I чверть XX ст.): дис...доктора пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. М. Дем'яненко. – К., 1999. – 469 с.
4. Докладная записка о ревизии и состоянии Велико-Сорочинской учительской семинарии Полтавской губ.и материалы к ней. 1911 г. – ЦДАК. – Ф. 707, Оп. 229, Од.збер. № 265. – Арк. 1–57.
5. Кравченко І. М. Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX –початок XX ст.): автореферат дис. канд. пед. наук: 13.00.01«Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. М. Кравченко. – К., 2008. – 22с.
6. Лисенко С. А. Психолого-педагогічна підготовка вчителів початкового навчання на педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореферат дис. канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. А. Лисенко. – Х., 2008. – 21 с.
7. Микитюк В. О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX ст. : автореферат дис. канд. пед. наук. 13.00.01«Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. О. Микитюк. – Х., 2004. – 24 с.
8. Отчет о земских общеобразовательных курсах для учителей 1912 г. – Полтава, 1912 . – 105 с.
9. Отчет о районных педагогических курсах для учителей начальных училищ Полтавской губернии, организованных Полтавским земством в г.Кременчуге и Ромнах летом 1914 г. – Полтава, 1914. – с. 27–40.
10. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1916 г. – К., 1917. – 38 с.
11. Радченко Ю. Л. Професійна підготовка вчителя в педагогічних закладах освіти Катеринославщини (перша половина XIX –початок XX ст.): автореферат дис. канд. пед. наук: 13.00.01«Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ю. Л. Радченко. – К., 2012 . – 23 с.